

53. Резніков М. Земельна громада / М. Резніков // Рад. селянин. — Х. — 1927. — № 1. — С. 4–5.
54. Скотт Д. С. Моральная экономика крестьянства / Д. С. Скотт. — Лондон : Изд-во Йельского ун-та, 1976 (реферат) // Отеч. история. — М. — 1992. — № 5. — С. 5–17.
55. Современные концепции аграрного развития: Теоретический семинар. // Отеч. история. — М. — 1994. — № 6. — С. 3–45.
56. Сташевский Е. Д. К вопросу об организации земельных обществ на Киевщине / Е. Д. Сташевский // Журнал Киевского губернского экономического совещания. — К. — 1923. — № 9. — С. 99–106.
57. Сташевський Є. Д. Земельна громада та її організація / Є. Д. Сташевський, Є. Д. Маркевич. — К. : Час, 1924. — 8 с.
58. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос / С. П. Трапезников. — М. : Мысль, 1976. — Т. 1. — 560 с.
59. Чаянов А. А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. А. Чаянов — М. : Наука, 1991. — 456 с.
60. Хантер Г. Аграрная политика неолышевиков и альтернатива / Г. Хантер, Я. М. Ширмер. — Принстон, 1992 (реферат) // Отеч. история. — М. — 1995. — № 6. — С. 145–165.
61. Чугунов С. Сельсоветы и земельные общества / С. Чугунов // Сов. строительство. — М. — 1926. — № 45. — С. 153–169.
62. Чумало Ф. С. Земельное законодательство УССР и практика по земельным спорам / Ф. С. Чумало, Б. М. Аменицкий. — Х. : Юриздат, 1925. — 560 с.
63. Шанин Г. Определяя крестьянство (реферат) / Г. Шанин // Отеч. история. — М. — 1993. — № 2. — С. 7–16.

Надійшла до редколегії 03.09.2009 р.

УДК 94:329.73:929 Міхновський

С. О. НАУМОВ

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ (1890–1916 РР.)

Розглядається питання про організаційну належність лідера українського націоналізму початку ХХ ст. М. Міхновського, зокрема, його становище в Українській народній партії.

Ключові слова: націоналізм, український рух, Міхновський, політична організація, Українська народна партія.

Рассматривается вопрос об организационной принадлежности лидера украинского национализма начала ХХ в. Н. Михновского, в частности, его положении в Украинской народной партии.

Ключевые слова: национализм, украинское движение, Михновский, политическая организация, Украинская народная партия.

In the paper has been investigated the problem of organizational belonging of M. Mikhnovskiy and particularly — his role in the Ukrainian People's Party.

Key words: *nationalism, Ukrainian movement, Mikhnovskiy, political organization, Ukrainian People's Party.*

Актуальність теми. Політична діяльність М. Міхновського залишається однією з найпопулярніших тем сучасної вітчизняної історіографії. Їй присвячені традиційно широкі сюжети в монографічних дослідженнях з історії українського політичного руху та його ідеології (О. Голобуцький і В. Кулик, М. Кармазіна, Г. Касьянов, Ю. Лавров, А. Павко, С. Телешун та ін.), а також у публікаціях, присвячених Українській народній партії [3; 12; 14; 20]. Крім того, існує значна за обсягом спеціальна література, представлена як виданнями відверто пропагандистської й апологетичної спрямованості, що належать представникам націоналістичного політичного табору [1; 10; 11; та ін.], так і суто науковими працями фахових істориків [2; 19; та ін.]. Серед останніх виділяється монографія Ф. Турченка — на сьогодні, безумовно, найбільш вдала, повна і зважена спроба зрозуміти й відтворити непростий життєвий і політичний шлях М. Міхновського.

Незважаючи на сказане, політична біографія одного з найвідоміших українських діячів початку ХХ ст. і нині написана значною мірою пунктирно, містить немало пред'явлених суперечливих, міфологізованих аспектів. Одним із них є питання про належність М. Міхновського до різних українських політичних організацій імперської доби, дослідження якого є метою цієї статті.

Першою національною політичною організацією, до якої прилучився М. Міхновський і в якій, власне, й відбувалося становлення його політичного світогляду (Ф. Турченко навіть наголошує на словах «остаточна кристалізація» [19, с. 50]), що, на нашу думку, є очевидним перебільшенням), було Братство тарасівців (1891–1898 рр.). Членство М. Міхновського, тоді студента Київського університету, в цій організації підтверджене численними свідченнями сучасників (зокрема й інших братчиків) і не викликає сумніву. Проблеми виникають при з'ясуванні часу його вступу і ролі в Братстві. Щодо першого, на нашу думку, варто обмежитися «широкими» хронологічними рамками — приблизно 1892–1893 рр. Підставою для такого твердження є наявні відомості (теж далеко не точні) про час заснування київської філії Братства (1892 р.) та першу відому акцію М. Міхновського як братчика — його участь у роботі з'їзду організації навесні 1893 р. Ф. Турченко не має сумнівів щодо приєднання Міхновського до організації в 1892 р., але без подальшого уточнення цієї дати [19, с. 46–47]. Крім того, він поділяє точку зору тих мемуаристів і дослідників (П. Мірчука, М. Слабченка, Ю. Ткаченка, С. Шелухіна та ін.), які вважають, що М. Міхновський дуже швидко (не пізніше 1893 р.) став лідером не лише київської філії, а й усього Братства, навіть головував на з'їзді тарасівців і був автором чи співавтором їхнього програмного документа — «Profession de foi молодих українців» (тут не йдеться про відверті фантазії на тему вигаданої промови

юнака на могилі Т. Шевченка в 1891 р. і його ролі в заснуванні Братства). Зважаючи на те, що подібні твердження в кращому разі ґрунтуються на усних свідченнях (існування яких теж не є очевидним) колишніх тарасівців і спростовуються іншими мемуарними згадками, вважати їх доведеними не можна. А якщо зважити на той факт, що на початок 1893 р. 19-річний студент-другокурсник лише починав свій шлях у товаристві (й українському русі взагалі), логічно поставити їх під сумнів.

Інша справа, що з плином часу М. Міхновський дійсно став помітною постаттю в організації. Це підтверджується як спогадами братчиків, так і документально — матеріалами їхнього листування (зокрема, М. Коцюбинського та самого М. Міхновського). Він був одним із натхненників і лідерів самостійницького крила серед тарасівців, а отже — й співзасновником цієї ідейно-організаційної течії в українському русі.

З утворенням Загальної української організації (ЗУО, 1897–1904 рр.) Братство тарасівців влилося до її складу. Членом ЗУО став і М. Міхновський — це підтверджується жандармськими документами того часу, які засвідчують його участь у роботі з'їздів організації, постійні зв'язки з громадівцями Києва, Харкова, Полтави, Лубен тощо [22, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 4, 17–26], а також спогадами одного з чільних діячів організації Є. Чикаленка. Останній, зокрема, стверджував, що саме амбіції Міхновського стали ледь не головною перешкодою створенню громади ЗУО в Харкові [23, с. 248], куди він перебрався на початку 1899 р. Поміркваність ідеології та діяльності ЗУО не відповідала радикальним поглядам М. Міхновського. У Харкові він зближується з членами місцевої Української студентської громади, швидко здобуває в цьому середовищі незаперечний авторитет. За словами Ю. Колларда, «...саме Міхновський в значній мірі спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму» [8, с. 51]. Не дивно, що саме до нього звернувся за допомогою Д. Антонович, коли разом з невеличким гуртком однодумців заснував у 1900 р. Революційну українську партію. Участю в підготовці перших партійних видань та впливом на деяких членів партії на початковому етапі її існування й обмежується взаємодія М. Міхновського з РУП. Запозичені з видань 20–30-х рр. ХХ ст. твердження про його членство в цій партії, які, незважаючи на численні спростування фактів, продовжують виринати в навчальних і навіть наукових виданнях, цілком безпідставні, не підтвержені ані документами, ані авторитетними свідченнями самих рупівців.

Інакше виглядає проблема членства М. Міхновського в Українській народній партії. Його роль як засновника і лідера УНП загальновідома і не потребує додаткових аргументів. Проте про організаційне життя цієї карликової партії історики мало що знають, тож простежити зміни в її складі, роль навіть найвідоміших діячів практично неможливо. У зв'язку з цим, поперше, можна впевнено стверджувати, що традиційні уявлення про незмінне й беззаперечне одноосібне лідерство М. Міхновського в партії

базуються виключно на цій-таки традиції; по-друге, набувають особливого значення існуючі вказівки на втрату ним керівного становища і навіть можливий вихід з УНП. Вони поодинокі, до того ж принагідні й належним чином не аргументовані, що, можливо, в іншому разі було б достатньою підставою для їх ігнорування як своєрідного історичного спаму. Але в цій конкретній ситуації вони заслуговують принаймні на увагу і критику науковців.

Через відсутність у джерелах безпосередніх свідчень щодо статусу М. Міхновського в партії вести цю критику в напрямі пошуку його фактичного підтвердження чи спростування безперспективно: вона можлива лише в площині ймовірності того чи іншого статусу. Це, у свою чергу, потребує з'ясування історичного контексту, аналізу еволюції УНП і поведінки самого М. Міхновського та інших ключових партійних діячів.

Виникнення і перші кроки практичної діяльності УНП не викликали помітного зацікавлення у українському національному таборі, не кажучи вже про суспільство в цілому. Ксенофобські заклики перших партійних видань заздалегідь прирікали їй на непопулярність і відторгнення. У ширшому ж плані доктрина УНП видавалася тогочасним українцям надміру радикальною, відірваною від реалій і вже через це неприйнятною. Інша причина відсутності суспільної підтримки криється в самій партії, практичні дії якої, зазвичай, були локальними, млявими й малоефективними. Складно назвати хоча б один напрям її роботи, який би досяг мети чи викликав позитивний громадський резонанс. Навіть партійна література практично не була відома тогочасному суспільству. Як наслідок, УНП була партією лише номінально, фактично ж упродовж усього свого існування залишалась невеликою (кількадесят осіб), майже не помітною для сучасників таємною політичною організацією.

Тож можна припустити, що «проект УНП» у існуючому вигляді вже на початковому етапі перестав влаштовувати М. Міхновського — незалежно від того, прагнув він створити справжню партію чи розглядав її як свій приватний проект «для набуття зручної трибуни і більшої солідності в пропаганді власних ідей» [3, с. 31–32]. На користь цього припущення певною мірою свідчать неодноразові спроби лідерів УНП творити формально не пов'язані з партією організаційні структури з популістськими, поміркованими чи, навпаки, радикальнішими платформами, які мали місце вже починаючи з 1903–1904 рр. (відповідно Українська партія соціалістична і група «Оборона України»).

Революційне піднесення 1905 р. й викликані ним істотні зміни в політичному режимі Росії, схоже, на деякий час відродили сподівання Міхновського на кращу долю власного партійного проекту. Нові можливості були використані для того, щоб налагодити зв'язок з широкими масами і сформувати справжню партію. Реалізувати це завдання вдалося дуже невеликою мірою: найпомітнішим результатом можна вважати виникнення в Харкові робітничої організації УНП та самостійницького об'єднання учнівсько-студентської молоді [20, с. 49; 22, ф. 304, оп. 1, спр. 120, арк. 191]. Недосяжність поставленої мети підкреслили довгоочікуваний, але зрештою

безрезультатний I з'їзд партії (1907 р.) та суспільно-політична реакція. У подальшому керівництво УНП більше не вживало якихось помітних заходів щодо розгортання партійного будівництва.

Активізація партії в роки революції засвідчила нову тенденцію в її житті: відносно ослаблення позицій М. Міхновського через посилення ролі інших чільних діячів та пов'язане з цим істотне коригування партійної ідеології й тактики. Іншим, більш глибоким чинником цього коригування було намагання пристосуватися до суспільних настроїв, проте за монопольного становища М. Міхновського в партії воно навряд чи було б можливе.

Оновлене партійне кредо знайшло відображення в започаткованій у 1905–1906 рр. українській націоналістичній періодиці, а в узагальненому вигляді — у партійній програмі 1906 р. Зміст тогочасних публікацій відображає основні напрями розробки партійної ідеології: поглиблення і обґрунтування самостійницького курсу, зокрема, визначення правових основ майбутньої Української держави; відхід від відвертої ксенофобії і пропаганди побутового націоналізму; визнання актуальності демократичних інститутів та боротьби за їх запровадження; прихильність до соціалістичного ідеалу.

У вересні 1905 р. в журналі «Самостійна Україна» опубліковано «Основний закон «Самостійної України», Спілки народу українського», написаний, як вважає більшість дослідників (без спеціальної аргументації), М. Міхновським. Проте показово, що чи не вперше маємо справу з ситуацією, коли його авторство ставиться під сумнів: колишній співробітник М. Міхновського, відомий діяч РУП-УСДРП А. Жук указував на можливу причетність В. Шемета [4]. З урахуванням твердження А. Жука про те, що й брошура «Справа української інтелігенції в програмі УНП» була написана М. Міхновським не одноосібно, а у співавторстві з О. Макаренком [9, с. 184], можна зробити припущення про поступове «розмивання» ідейної монополії М. Міхновського в партії та окреслення кола людей, які стали ділити з ним ношу лідерства.

За винятком основоположної ідеї незалежності та деяких преференцій для українців, проект Конституції незалежної України не містив нічого для того часу екстраординарного і виразно засвідчив прагнення лідерів партії представити її сучасною і демократичною. Звільнення проекту від найодіозніших націонал-екстремістських ідей слід вважати симптоматичним. У інших публікаціях того періоду вони теж відсутні або, у всякому разі, мінімізовані [17]. Це свідчить, з одного боку, про наближення ідеології українського націоналізму до визнання актуальності загальнодемократичних, гуманістичних цінностей, відмову партії від загостреного, навіть дещо викличного, епатажного декларування своїх донедавна найпоказовіших постулатів, що вирізняли б її в українському політикумі. З іншого ж, ця ідейно-тактична еволюція може свідчити (категорично щось стверджувати за відсутності документальних чи мемуарних підтверджень неможливо) про загострення внутрішньої боротьби та виникнення нових центрів впливу в УНП.

Програма партії, написана навесні 1906 р., теж вільна від екстремістських ідей. Натомість УНП уперше декларувала пріоритет інтересів трудових верств (а не загальнонаціональних) та соціалізму як стратегічної мети. Документ буквально пронизаний запевненнями у відданості партії соціалістичному ідеалу та прагненні служити інтересам трудівників — робітників і селян [16, с. 20].

Запозичення соціалістичних гасел біографи-апологети приписують М. Міхновському, відзначаючи їх тактичну, популістську спрямованість [25, с. 11]. Дивує, втім, що така різка зміна в поглядах ідеолога самостійництва не була помічена сучасниками. Крім того, не відомі твори, написані одноосібно М. Міхновським, у яких би він висловлювався на користь соціалізму (див. «Список творів М. І. Міхновського» [19, с. 287–294]). А його стаття «Націоналізм і космополітизм», написана майже одночасно з програмою УНП, значною мірою присвячена викриттю небезпеки ідеології інтернаціоналізму, з яким нерозривно пов'язане соціалістичне вчення [17, 25 берез.]. На нашу думку, полівішня програмних гасел було ініційоване не М. Міхновським, а тим його оточенням, котре вважало за необхідне поєднати націоналістичну і соціалістичну ідеології. Це міг бути О. Макаренко, який змолоду був причетний до РУП і цікавився соціалістичними ідеями, а в 1917 р. став провідником трансформації УНП в Українську партію самостійників-соціалістів, поклавши в основу її програми документ 1906 р. Можливим співавтором програми УНП (яка, до речі, своєю еkleктичністю і сухістю зовсім не подібна до творів М. Міхновського) називав його і А. Жук. Поряд із О. Макаренком можна поставити О. Степаненка, еволюція якого в загальних рисах дуже подібна.

Запозичення раніше не властивих партії (і не характерних для Міхновського) гасел виявилось й у визначенні устрою майбутньої Української державності: до програми включені тези про федеративно-земельний устрій та соціальну спрямованість держави. Крім того, партія вперше заявила про підтримку автономії, але «дійсної» і як етапу на шляху до самостійності [16, с. 52–53].

Непростий процес адаптації до нових умов діяльності, зміни в ідеології УНП спричинили пошук відповідних організаційних форм та нової тактики, супроводжувалися внутрішньопартійною боротьбою, зокрема й за лідерство в партії. В ній склалася група «автономістів», які вважали за необхідне замінити проблемне гасло «Самостійна Україна» пунктом автономії, створити українську міжпартійну правоцентристську коаліцію, розгорнути широку легальну діяльність. У середині 1905 р. чи на межі 1905–1906 рр. вони вийшли з УНП і разом із членами УДП та УРП заснували на з'їзді в Полтаві недовговічну Українську народно-демократичну партію [2, с. 11; 20, с. 51].

Як уже зазначалося, позиції М. Міхновського в УНП на той час істотно ослабли, він остаточно втратив одноосібне лідерство. З урахуванням цього заслуговує на увагу твердження А. Жука, що нібито саме М. Міхновський був натхненником акції «автономістів», після чого вийшов з УНП, а новим

лідером партії став О. Макаренко. Втім, верифікувати це твердження доступна джерельна база не надає можливості, тож до нього слід поставитися вкрай обережно. Воно було висловлене аж у 1957 р., причому сам автор визнавав: «Мало що я знаю з життя і громадської діяльності Міхновського після 1903 р., коли я був при війську або кількома наворотами сидів в тюрмі і мало був на волі, а восени 1907 р. емігрував» [9, с. 199]. Прийняти його — значить перекреслити всі свідчення сучасників і дослідження, що стосуються УНП і М. Міхновського того періоду. Однієї фрази для цього недостатньо.

Черговою спробою УНП знайти серйозну опору в українському суспільстві було намагання створити Українську селянську партію (кінець 1905–1906 рр.). Ця справа традиційно асоціюється з М. Міхновським, проте імовірніше, що її рушіями були брати Шемети, тісно пов'язані з селянством. Саме вони в «Хліборобі» в статті «Якої партії нам треба?» вперше публічно висунули ідею створення партії українських селян, популярно роз'яснивши її суть і завдання [21, 7 студня (грудня)]. Агітація за створення селянської партії була продовжена в газеті «Запоріжжє». Тут від імені нібито вже існуючої партії опубліковано її декларацію «Наші завдання». Характерно, що автори документа старанно дистанціюються від ідеології УНП, і спорідненість проступає тільки при уважному прочитанні. Якщо прийняти версію про провідну роль Шеметів у цьому проекті, то все стає на свої місця — адже вони не лише видавали в подібному дусі «Хлібороб», а й поєднували членство в УНП і поміркованій Українській демократично-радикальній партії.

У період суспільно-політичної реакції УНП по суті припинила існування як політична організація: втратила осередки і зв'язок з суспільством, майже нічим не нагадувала про себе. Протягом міжреволюційного десятиліття вона лише одного разу виступила під власною «фірмою», видавши в 1913 р. від імені ЦК (?) УНП «Універсал до народу українського усієї Соборної України» [6, с. 418–420]. Можна припустити, що безвідрадний стан УНП був однією з причин, що спонукали М. Міхновського вдатися до діяльності, яка виходила за партійні рамки, набуваючи загальноукраїнського характеру. Він входить до складу створеного в 1908 р. Товариства українських поступовців, стає справжнім лідером українців Харкова, навколо якого гуртуються як націоналісти, так і люди поміркованих поглядів, утворюючи своєрідну «протогромаду» ТУП [13, с. 227–231]. Завдяки цьому вдалося налагодити діяльність деяких національних інституцій, активізувати діяльність групи українців у міській думі, виставити на виборах до III і IV Державних Дум окремих український список. У передвиборчій листівці 1912 р., написаній М. Міхновським, наголошувалося на ідеї націонал-солідаризму: «Українці повинні облишити свої сварки, і всі, як партійні, так і позапартійні, повинні віддати свої голоси на спільних кандидатів, ухвалених місцевим українством» [7, с. 9]. У такому ж дусі були витримані й редакційні статті харківського «Снопа»: «Солідарність національна і самостійні виступи — ось що нам потрібне...» [18, 30 верес., с. 2].

Але не можна не зважати на ще один чинник, про який доцільно говорити лише як про припущення. Мається на увазі можливий розкол в УНП.

Його опосередкованим підтвердженням можуть слугувати відомі конфлікти між чільними діячами, очевидні ідейно-тактичні розбіжності в партійному середовищі. Є і вказівка на це З. Книша, який, торкаючись подій 1911–1912 рр., зазначає, що М. Міхновський тоді вже не був у проводі УНП, «правдоподібно навіть не був уже її членом»; натякав і на причину цього: «імпульсивна й непогамована його вдача утруднювала йому співпрацю» [7, с. 9]. Втім, дуже ймовірно, що єдиною підставою для цього твердження було вже згадуване свідчення А. Жука, і в такому разі воно не містить нічого нового. Але якщо дотримувати версії розколу, то серед його ймовірних причин неодмінно має бути постать засновника УНП, з різних причин одіозна як для однопартійців (через його організаторські та людські вади), так й ідейних противників (через його погляди). Позбавитися «комплексу Міхновського», тобто його конфліктності, непримиренності й екстремізму, могло видатись іншим лідерам УНП (насамперед О. Макаренку та М. Базькевичу) вельми спокусливим. Ф. Турченко вважає, що «...мабуть, Міхновський не увійшов до керівництва партії, коли вона відновила свою діяльність в 1912–1913 рр.» [19, с. 196]. Утім, підтвердити чи спростувати версію розколу тепер навряд чи можливо. Але незаперечним є той факт, що спільна ідейна платформа зберігалась, відрізняючи діячів УНП від представників інших течій українського руху. Тому є сенс і надалі говорити про УНП як цілісність — якщо не організаційну, то, принаймні, ідейну.

Щодо Міхновського, то його зв'язок з УНП (принаймні, ідейний) востаннє простежується в 1912 р. у публікаціях часопису «Сніп», який він видавав. У редакційних передових, написаних переважно, якщо не повністю, М. Міхновським, окремих авторських статтях доволі відверто викладалися притаманні УНП погляди на ідеологію, завдання і тактику українського руху, а пов'язана з думськими виборами «Українська платформа» [18, 27 трав., с. 3–5] фактично була цілісним викладом націоналістичних ідей.

З'ясувати партійну належність і взагалі суспільно-політичну позицію Міхновського в роки Першої світової війни особливо складно, передусім через суперечливість відгуків про його тогочасні погляди і дії. Є дані, що він підтримував акцію Союзу визволення України [5, с. 147], співзасновником якого став у еміграції його соратник Є. Любарський-Письменний [15, с. 58, 62]. Проте це суперечило лінії вже згадуваного «Універсалу» УНП (авторство якого теж, як це не дивно, приписують М. Міхновському [19, с. 294]) на поразку Австро-Угорщини та приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини в складі Росії. За спогадами сучасників, М. Міхновський виношував ідею направити до царя делегацію із запевненнями в лояльності українців та проханням надати права, подібні до тих, які мали українці в Австро-Угорщині, а напередодні падіння самодержавства розробив план порятунку режиму в обмін на створення дуалістичної монархії [1, с. 616; 24, с. 340, 358]. У будь-якому разі ці роздвоєність і фантастичність планів, відсутність дієвих заходів як М. Міхновського, так і УНП, наочно демонструють внутрішню кризу цієї партійної форми українського націоналізму та його тогочасного лідера. На думку Ф. Турченка, в роки війни стався його

«повний, остаточний розрив з УНП» [19, с. 197]. На наш погляд, точно визначити цей момент практично неможливо — більше того, взагалі немає достатніх підстав стверджувати, що він мав місце. Але в цілому не підлягає сумніву той факт, що протягом міжреволюційного періоду організаційні зв'язки і практична діяльність Міхновського значно більшою мірою підтверджують його належність до Товариства українських поступовців, аніж до УНП.

Беручи впродовж чверті століття активну участь в українському русі, М. Міхновський завжди належав до його праворадикального флангу. Проте це не означало незмінності його організаційної належності та політичної позиції. Справа всього життя М. Міхновського — вироблення і суспільна адаптація націоналістичної ідеології — спонукала його до постійного пошуку і внутрішньої еволюції, а вкрай несприятливі суспільно-політичні умови гальмували й ускладнювали цей процес. Перспективними напрямками його подальших досліджень, на нашу думку, є насамперед пошук нових достовірних джерел про діяльність і погляди М. Міхновського та послідовна деконструкція присвяченого цьому діячеві наративу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) / В. Андрієвський // *Визвольний шлях*. — 1974. — № 6. — С. 588–617.
2. Голобуцький О. Микола Міхновський / О. Голобуцький // ОУН: минуле і майбуття. — К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. — С. 5–24.
3. Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? / В. Головченко // *Нова політика*. — 2000. — № 4. — С. 30–37.
4. Жук А. Лубенська конституція Української держави / А. Жук // *Сучасність*. — 1961. — № 11. — С. 98–106.
5. Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття Союзу) / А. Жук // *Молода нація*. — 2002. — № 3. — С. 135–150.
6. *Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. — 1917 р. : хрестомат.-посіб.* — К. : Вид-во Європейськ. ун-ту, 2003. — Ч. 1. — 560 с.
7. Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи / З. Книш // *Самостійна Україна*. — 1958. — Ч. 3–5. — С. 5–11.
8. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП) / Ю. Коллард. — Торонто: Срібна сурма, 1972. — 211 с.
9. Листування Зиновія Книши і Андрія Жука // *Молода нація*. — 2003. — № 2. — С. 173–225.
10. Мартинець В. Микола Міхновський — піонер українського націоналізму / В. Мартинець // *Політологічні читання*. — 1995. — № 2. — С. 249–263.
11. Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державности / П. Мірчук. — Філадельфія, 1960. — 136 с.
12. Наумов С. О. З початків українського націоналізму: виникнення та перші кроки діяльності УНП (1902–1904 рр.) / С. О. Наумов // *Збірник наукових*

- траць Науково-дослідного інституту українознавства. — 2005. — Т. 7. — С. 75–90.
13. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. — лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. — 344 с.
 14. Павко А. І. Становлення та діяльність Української Народної партії (початок ХХ ст.) / А. І. Павко // Наукові записки : зб. наук. статей Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. — 2000. — Ч. 1. — С. 145–156.
 15. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України / І. Патер // Молода нація. — 2002. — № 3. — С. 58–82.
 16. Самостійна Україна : зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. — Тернопіль, 1991. — 82 с.
 17. Слобожанщина. — Х., 1906.
 18. Сніп. — Х., 1912.
 19. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. — К. : Генеза, 2006. — 320 с.
 20. Українська партія самостійників-соціалістів (У. Н. П.). — Відень; К., 1920. — 88 с.
 21. Хлібороб. — Лубни, 1905.
 22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 274, 304.
 23. Чикаленко Є. Твори / Є. Чикаленко. — К. : Рада, 2003. — Т. 1: Спогади, 1861–1907. — 432 с.
 24. Чикаленко Є. Щоденник / Є. Чикаленко. — К. : Темпора, 2004. — Т. 1: (1907–1917). — 428 с.
 25. Шемет С. Микола Міхновський / С. Шемет // Хліборобська Україна. — Відень, 1924–1925. — Кн. 5. — С. 3–31.

Надійшла до редколегії 24.09.2009 р.

УДК [623.446.1:94(477)] “634.5”

Н. В. БАБКОВА

БУЛАВА ТА ПЕРНАЧ У ДОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглядається історія еволюції та використання булави і пернача на території України в дослов'янський період.

Ключові слова: булава, пернач, первісне суспільство, дослов'янський період.

Рассматривается история эволюции и использования булавы и пернача на территории Украины в дославянский период.

Ключевые слова: булава, пернач, первобытное общество, дославянский период.

The problem of evolution and using of mace and flanged mace on the territory of Ukraine during preslavik period is examined in this article.